

a l'ibèric SALDUBA, que era el nom de dues ciutats ibèriques. En *Solduga* tenim la base -ÚBA amb -A (com en Salduba), i en el nostre *Soldeu* podem partir d'una lleu variant morfològica SALDÚBE amb una mateixa síl·laba accentuada però amb -E final. No hem de postular més que això, i potser una alternança SAL-/SOL-; però aquesta o, estant closa la síl·laba per la vela L, es pot explicar alhora per mera fonètica sigui en fase ibèrica, sigui en fase romànica (estalviar > estalviar, saldar / soldar, salsa / solsir). I pels citats documents de Soldeu, hem vist que s'havia pronunciat amb *a*. Salduba era una ciutat de la Bètica, i d'altra banda se sap que havia estat el nom preromà de *Saragossa* (nom anterior a l'imperialista Caesaraugusta). Per què no s'havia de repetir dos cops més, encara més a l'Est: al Pallars i a Andorra? Per altra part, en el nom de *Saragossa* veiem que la terminació -A no era fixa: en els ms. alterna amb *Saldubia* i *Salhuvia*. Schmoll documenta i situa tot això en un vast quado ibèric, en Clotta XXX, 324-5. Així mateix, aquesta *i* ja ens acostava a la terminació -En del nostre Soldeu; i amb una *i* es continua en l'adjectiu *Salutianus*, el ben conegut d'una turma o batalló de cavallers ibèrics que feu bon paper com auxiliars de l'exèrcit imperial de Roma. En el fons és probable que sigui un nom identificable amb l'NP basc, ben conegut, *Çaldubi*, entre altres el nom d'un reputat escriptor labortà. I nom de clara explicació en basc: *çaldi* (-du) 'cavall' + *bi* < bide: 'camí de cavalls'. Doncs, l'ibèric *Saldubia/Salduba* podia ser aquest mateix nom basc, amb l'addició de l'article postposat -a propi del basc. I això justament, sense l'article, donava la base en -UBE/-UBI, que necessitàvem per a *Soldeu*. Com és sabut, l'ibèric era una llengua de vocalisme sense distincions quantitatives; els romans, en assimilar-ne els mots, solien tractar les vocals com a breus: com ho demostrà Mz. Pi. en el seu estudi sobre *Exabierre* (Xavier), etc. Ocasionalment, però, les podien fer llargues, quan els hi induïa la regla de l'accentuació llatina dels paroxítons. D'aquí, doncs, la doble base A > Soldeu, enfront de SOLDŪBA > Solduga."

- ² **RANSOL:** Poble de la parròquia de Canillo situat a la sortida de la coma de Ransol, antiga vall glacial tributària de la Valira d'Orient. La vall de la Coma dibuixa una línia recta conjuntament amb la vall de l'Aston, cosa que hauria permès una comunicació molt més directa cap a Foix a través de Tarascon d'Arieja, passant pel riu de les Portelles, el bosc de l'Hostal del Poll, per l'actual Refugi de Jan i per la collada de Jan, a tocar del Mil Menut. **Antecedents etim.** Coromines (*OnCat*), dins de l'entrada *Arans*, *Aràns*, *Arinsal* assenyala: "Un altre nom de lloc andorrà d'aquesta família deu ser el de *Ransol*. Podríem dir que *Ransol* és homòleg d'*Arans*: l'un a la Valira del Nord, l'altre a la d'Orient (*ETC* II, 14, 34, 37). Res no ens impedeix admetre que *Ransol* vingui d'un originari **Aransol*, amb afèresi; i si un temps es considerà que *Arans* era més gran o conegut, (*A*)*ransol* n'hauria estat el diminutiu [...]." Coromines (*OnCat*) relaciona *Arans* amb *Aràns* i *Arinsal* dient: "Els tractem junts, perquè tenen arrel basca en comú, aquests noms dels dos vessants d'Andorra-Bariadà. Tots ells venen en definitiva del basc *arant-ze*, *-ntza*, 'espina' i 'espino', o d'un derivat; *ar(h)antze* és la forma del labordà i benavarrès central, i *arantz* la del basc guipuscoà (Azkue). [...]" • Nosaltres al grup *Arans* hem tractat *Ransol*; en aquesta entrada fisiogràficament ja hem assenyalat que la vall no destaca per aquestes plantes espinoses. En aquest sentit, s'indica que semblaria més versemblant una arrel **arransol* que podria designar el camí pedregós que hi ha a la capçalera d'aquesta petita vall i que comunicava per una via més directa Tarascon d'Arieja (trajecte més curt que no pas la ruta més llarga que passa pel port d'Envalira). La vall de Ransol és coneguda també com *la Coma* (de Ransol); podria ser, per tant, una tautologia d'*aran* o **arran* (petita vall, depressió), potser comparable amb el topònim navarrès *Larra* i *Arrasargia* (on hi ha el Puerto de los Vascos, pas d'entrada a la vall de Larra, abans *Arra*). En el cas de Ransol trobem altres topònims que ens evidencien una possible antiga via de comunicació d'altura (bosc de l'Hostal de Poll), riu de les

Portelles (port o pas de muntanya), collada i el pic de Mil Menut (potser indicatiu d'una antiga fita).

3. **GALLEUDA:** Llogarret del municipi de Coll de Nargó (Alt Urgell). **Etim.** Coromines (*ETC*) proposa *Gallü(r)bēda 'camí dels alts, dels cims' (camí ramader), relacionant el primer element *Gallü(r)* amb el terme ramader bestiar, pastures de 'gallorsa' (dels cims). *Gallü(r)-bē-da, *Gall-ob-da, *Gall-ou-da, Gall-eu-da.
4. **SOLDEVA:** Partida situada en el camí que puja a Tornafor (Pallars Sobirà) i que probablement d'antic continuava vers Puiforniu i representava una via de comunicació (segurament ramadera, però potser també comercial) per passar el port del Cantó.
5. **SOLDUGA: 1.** Llogarret del municipi del Baix Pallars (Pallars Sobirà) per on passava un antic camí que salvava el congost de Collegats per dalt de la muntanya. **2.** Mas de Solduga: partida del municipi de Llimiana (Masos de Llimiana, Pallars Sobirà) per on passava el camí que salvava el pas de Terradets per dalt de la muntanya.
6. **SOLCEM:** Alta vall pirinenca al terme d'Auzat (Arieja), amb l'estany de Solcem (*Soulcen*), situada al peu del port de Rat i que comunica el riberal d'Ordino amb Vic de Sós.
7. **SOTLLO:** Pic (3.072,8 m) germà de la pica d'Estats (3.143,5 m). Entre els dos cims hi ha el port de Sotllo (2.874,2 m), que comunica la Vallferrera (Pallars Sobirà) amb la vall de Vic de Sós. **Antecedents etim.** Coromines (*OnCat*) assenyalava: "En la variant sold-, perdurant en NLL de Pall. Rbg. SOTLLO, vall altíssima dins la ribera de Vall Ferrera, tributària per la dreta de l'alta Noguera d'Àreu: és la que dona ascens a l'altíssima Pica d'Estats, que la gent del país anomena «Pui de Sotllo». Oït *sóllo* 1933, 1934, 1935; també en les notes dels alpinistes, i dels especialistes tots, de la regió d'Estats, R. de Semir, Pere Gabarró i altres, en el *BCEC* i en la *GGC*. Baixa de Nord a Sud, des de la frontera, a desaiguar a la Noguera, 8 k. aigües amunt d'Àreu. Aquí tenim, doncs, el resultat de SOLLÛBE amb So-, com en *Soldeu*, i amb -LD- > LL com en la Turma *Sallutiana*, però amb l'accent desplaçat, segons la regla accentual romana. En aquest racó reculadíssim el basc aborigen es devia mantenir fins més tard que enlloc, d'on el tractament de la LL geminada com ll doble; i la terminació reduïda com en BÓNOBE > *Bono*."
8. **SOLSENY/SORTENY:** Vall que comunica el Serrat (parròquia d'Ordino) amb la coma de Ransol (parròquia de Canillo) –*Solseny* (*D*, 11, 1407), *Sorteny* (*E*, 84, 1656). **Antecedents etim.** Coromines (*OnCat*) assenyalava: "Origen clarament basc. Però es pot vacil·lar entre dues vies semàntiques, com dic en *ETC* II, 36; I, 221.25: basc *çorte* 'branqueta', 'rajita de leña', 'mango', 'tallo de maíz' (guip.); i *çorten*, derivat de *çorta* 'gota de agua grande', propi dels tres dialectes basc-francesos, segons Azkue; amb els seus diminutius *xort*, també guip. i lab., i *xorta* 'gota' bnv. (Uhlenbeck, *Vgl. Lautl.*, 38). D'aquí és normal que es formés un genitiu *çorten*, tal com hi ha *giçonen*, genitiu plural, al costat del genitiu singular *giçonaren* (bisc. *giçonan*). En conclusió, vist tot plegat: *çorten* 'de les gotes' és l'ètimon més convincent per la naturalesa d'aquesta vall; i és natural que se'n fes -én en fonètica catalana segons els duplicats *enguan/engan*, *dan/dany*." Anglada (1993) proposa com a ètim el basc *sorgin* 'bruixa'. D'altra banda, Planas *et al.* (2008), sense ser coneixedors de la menció de l'any 1407, *Solseny*, havien indicat una possible relació del nom amb les formes lobulars de les antigues glaceres rocalloses que hi ha en la vall; no obstant, actualment, i tenint en compte aquesta menció antiga, s'assenyala que potser no s'hauria de descartar una relació amb el camí que comunicava aquesta vall amb la de Ransol.
9. **SALDUBA/SALDUBIA:** Antic nom iber de Saragossa, per on passava un camí que seguia el riu Ebre.

Soldeu (Canillo).

Soldeva, Tornafort (Pallars Sobirà).

Solduga - congost de Collegats
(Font: Mapa 1:50.000 de l'Institut
Cartogràfic i Geològic de Catalunya,
abril 2014.)

Mas de Solduga - pas de Terradets
(Font: Mapa 1:50.000 de l'Institut
Cartogràfic i Geològic de Catalunya,
abril 2014.)

6. ANÀLISI I CORRELACIONS DE TOPÒNIMS

Lligar caps

A **GRANS TRETS**, els topònims individualitzats a través de l'anàlisi fisiogràfica són bàsicament orònims (formes del relleu), hidrònims (designacions de masses d'aigua), cromònims (colors), hodònims (vies de comunicació) i fitònims (noms de plantes).

El treball consistent a efectuar anàlisis lingüístiques, tant des d'una òptica de la llengua romànica (principalment català) com des del basc (com a llengua preromana), en conjuminació amb els trets fisiogràfics individualitzats per a cada grup toponímic, ha donat peu a casuístiques diverses (vegeu el quadre resum, al final d'aquest apartat). Així, mentre que per a alguns topònims la lingüística està en la línia de les constatacions que es desprenen de l'anàlisi fisiogràfica, en d'altres hi troba més dificultats perquè es dona el cas que els resultats de les comparacions fisiogràfiques no sempre s'ajusten a les alternatives lingüístiques més elementals, o que eventualment podrien semblar més directes a l'hora d'interpretar alguns topònims. Així mateix, hi ha també alguns casos en què la filologia troba impossibilitats o incompatibilitats lingüístiques eventuais en l'estudi que efectua de les observacions que es desprenen de l'anàlisi fisiogràfica.

Hem de reconèixer que molts dels topònims presumiblement preromans del nostre àmbit territorial són francament opacs a la vista del basc actual. Tanmateix, això tampoc ens ha d'estranyar perquè no hem de perdre de vista que, fins i tot, en alguns casos podria ser que aquests topònims no se subjectessin bé a la matemàtica de la fonètica històrica, ja que fàcilment en la seva evolució al llarg del temps sembla que hi poden haver concorregut les decisions dels escriptors, a vegades equivocades, així com els canvis fonètics arbitraris provocats per diversos idiolectes dels parlants. No obstant, tot i aquesta disparitat, hem convingut necessari presentar tots els resultats, ja que, potser en un futur, quan es disposi de nova documentació, algun cas que no sembli coherent tal vegada podrà ser explicat.

Des d'un punt de vista lingüístic també és interessant remarcar que sembla que es poden diferenciar tres grans grups toponímics. Un primer grup és de clar origen onomatopèic, amb morfologies i arrels arcaiques (monosil·làbiques), però amb una distribució molt estesa (amb casos a escala europea) i difícil d'adscriure a una llen-

gua. Aquest tipus de topònims (p. e. *Bor*, *Garganta*) no són, per tant, indicatius a l'hora d'intentar determinar un antic contínuum lingüístic eventual entre el nostre àmbit d'estudi i el sector pirinenc central i atlàntic (basc).

D'altra banda, lingüísticament també es diferencia un grup de topònims que no presenta lligams amb l'eusquera i que tampoc es troben en terres basques. Els topònims que participen d'aquest grup sembla que poden adscriure's a noms d'origen indoeuropeu –habitualment celta (p. e. *Bartra*, *Canillo*, *Seig*), tot i que en alguna ocasió també podria haver-hi algun topònim que podria tenir un origen o influència llatina (p. e. *Valira*). En aquest cas aquests noms de lloc tampoc no són vàlids a l'hora d'intentar establir un lligam o contínuum lingüístic entre topònims andorrans i els pròpiament bascos.

Finalment, sembla que es pot aïllar una sèrie de topònims que sí que semblen indicatius d'un contínuum lingüístic èuscar entre Andorra i les terres encara actualment basques. Així mateix, dintre d'aquest conjunt sembla versemblant separar dos grups, uns de més clars i directes (més propers a un estadi actual de la llengua basca, p.e. *l'hortó* > > *lurte*, *rat* > > *arrate*, *baser* > > *batxa*, *arans* > > (*h*)*aran*, *os* > > *urtsu*), i uns altres que, tot i tenir un certa retirada o aspecte bascoide, no sembla que presentin una explicació i interpretació a través de l'eusquera tan directa (p. e. *Andorra*, *Bixessarri*, *Anyós*, *Arcalís*, *Soldeu*).

Anàlisi de coincidències de grups toponímics

Grup Toponímic	Cap a on orienta la fisiografia	Ling. ll./rom.	Ling. basca	Indicador possible continuador lingüístic pirinenc
<i>Hortó</i>	Orònim (esllavissada de terres o de neu)	Plausible	Plausible (<i>lurte</i>)	Sí
<i>Rat</i>	Orònim (coll o port)	Poc clar	Plausible (<i>arrate</i>)	Sí
<i>Baser</i>	Orònim (penya-segat)	Plausible	Plausible (<i>batxa</i>)	Sí
<i>Arans</i>	Orònim (vall)	Plausible	Possible (<i>aran</i>)	Versemblant

<i>Os</i>	Hidrònim (riu)	Possible	Possible (<i>ur + (l)su</i>)	Versemblant
<i>Andorra</i>	Hidrònim (font important: termal, cabalosa...)	Plausible	Explicació complexa (<i>andur, idor,</i> <i>iturri...?</i>)	Versemblant
<i>Bixessarri</i>	Orònim (inestabilitat i ocupació per vegetació oportunista/ pionera)	Plausible	Amb dubtes (<i>basa, bes-, bis-</i>)	Sospitós
<i>Anyós</i>	Orònim (indret amb molta presència pètria, congost, etc.)	Possibles altres explicacions	No descartable (* <i>anitz</i>)	Sospitós
<i>Asparró</i>	Orònim (indret rocós)	Plausible	Incompatible en el cas d'acceptar Anyós orònim (<i>aspe</i>)	Sospitós
<i>Arcalís</i>	Orònim (protuberància rocosa)	Plausible	Poc evident (<i>Arcagues</i>)	Poc clar
<i>Soldeu</i>	Hodònim (via o camí d'animals)	Possible	No evident (<i>Zaldubi</i>)	No clar
<i>Valira</i>	Hidrònim (riu)	Explicable a través del llatí	Explicació complexa (confusió <i>val- // bar-</i>)	No clar
<i>Enugall/Nagol</i> (<i>Noguera</i>)	Hidrònim	Explicable a través del llatí	No reconegut	No
<i>Bor</i>	Orònim/hidrònim (conducte estret per on pot emanar un líquid sorollosament)	Onomatopeia	Onomatopeia	No representatiu
<i>Garganta</i>	Orònim/hidrònim (ressalt o pas estret al peu del qual pot passar aigua fent esvorancs)	Onomatopeia	Onomatopeia	No representatiu

<i>Seig/Xeig</i>	Cromònim (color ocre, gris, blanc lletós, pàl·lid)	Possible indoeuropeu	No reconegut	No
<i>Canillo</i>	Cromònim (color blanquinós)	Possible indoeuropeu	No reconegut	No
<i>L'Ensegur</i>	Hidrònim (riu)	Plausible	No reconegut	No
<i>Bartra</i>	Fitònim (espès de vegetació, difícil de passar-hi, amb pas estret)	Possible indoeuropeu	Possible celtisme	No

7. CONCLUSIONS FINALS

És a dir...

A TALL DE CONCLUSIONS podem separar els resultats en dos apartats; un primer fa referència a la tècnica desenvolupada en aquest treball per a l'estudi dels nostres topònims d'arrel preromana (anàlisi fisiogràfica comparativa) i, un segon, als avenços en el coneixement de l'antic món preromà (tant lingüístics com històrics).

En relació amb l'anàlisi fisiogràfica comparativa, com a metodologia de treball, podem confirmar que per a la nostra àrea d'estudi aquesta tècnica ha estat una eina que s'ha mostrat molt vàlida per facilitar-nos sobre el territori l'observació i la comprensió de trets paisatgístics comuns quan hem tractat sèries toponímiques d'arrel preromana amb més o menys semblança gràfica.

També hem d'assenyalar que mitjançant aquesta tècnica sovint la proposta d'associació d'un topònim a la qual hem arribat tant en aquest estudi, com també en d'altres d'antecedents que hem portat a terme els darrers anys, se sol ajustar en molts casos bastant bé dintre de les possibilitats que preveu la lingüística. De fet, això és natural –i era l'esperable– perquè, tal com exposàvem al principi del treball, la major part dels noms de lloc responen a característiques intrínseques del paisatge.

Per tot plegat entenem, doncs, que estem en condicions d'apuntar que el reconeixement fisiogràfic (estudi detallat dels trets paisatgístics) que inclou el d'antecedents històrics (documentals, arqueològics, etc.) sovint és bàsic i imprescindible per desenvolupar a posteriori una interpretació lingüística correcta dels topònims. Per tant, des d'una òptica fisiogràfica, fins i tot, no semblaria descabellat afirmar que sovint no és encertat ni lícit provar d'interpretar la toponímia sense haver trepitjat, analitzat i comparat el paratge designat per un topònim.

Així doncs, l'experiència acumulada després d'haver visitat tants i tants racons d'aquest territori ens porta a preveure que els treballs que d'ara endavant es portin a terme mitjançant anàlisis fisiogràfiques comparatives –sobreentenent sempre amb rigor científic i criteri d'expert a l'hora d'efectuar el reconeixement sobre el terreny, així com les recerques documentals pertinents–, tenen un futur molt prometedor, ja que en toponímia és bàsica la

proximitat, la comprensió, el coneixement i l'observació minuciosa del territori.

Des d'una òptica lingüística, és evident que la gran majoria dels topònims andorrans són predominantment d'arrel llatineromànica. De les 4.240 entrades del *Nomenclàtor d'Andorra* els noms de lloc que poden considerar-se com a presumptament d'arrel preromana són un percentatge molt petit (menys del 10%). Així mateix, dintre d'aquest reduït grup, tal com hem detectat en aquest treball, es constata que n'hi ha de diversos orígens. De fet, l'estiu de l'any 2013, quan vàrem presentar la candidatura per acollir-nos a l'Ajut Lídia Armengol Vila, ja intuïem, en certa mesura orientats pels coneixements en arqueologia, que probablement no tots els topònims d'arrel preromana d'Andorra serien bascoïdes; i que seria normal trobar-ne d'indoeuropeus (celtes o d'altres cultures properes). I així ha estat; dels divuit grups individualitzats i analitzats a fons en aquest estudi, almenys tres (que inclouen topònims com *Bartra*, *Canillo* i *Seig/Xeig*) sembla que tenen una etimologia i una explicació lògica a través de l'indoeuropeu. Així doncs, sembla que en el nostre àmbit territorial (alta vall del Segre i Valira) podem dir que es reconeixen unes restes tant en la cultura material (ceràmica, enterraments, assentaments, etc.) com en la immaterial (toponímia) de tradició centreeuropea i que, tanmateix, aquesta empremta podria ser el resultat de la influència o l'aculturació de pobles anomenats indistintament celtes, indoeuropeus o hallstàtics, que en aquest àmbit territorial –d'acord amb les dades arqueològiques de què es disposa en l'actualitat– semblaria que potser podria respondre a la mobilitat de grups reduïts, provinents del sud-est de França.

D'altra banda, a Andorra des del punt de vista lingüístic també és interessant remarcar que hem individualitzat uns grups de noms de lloc arcaïcs que responen a onomatopeïes (tipus *Bor-*, *Garg-*). Aquests topònims, que sovint presenten distribucions geogràfiques molt extenses i lingüístiques molt disperses perquè responen a una formació per imitació d'un so natural, és difícil de discernir si són de formació autòctona o són préstecs o influència d'una altra llengua. Amb tot, sí que són molt importants i valuosos a l'hora de comprendre i interpretar paisatgísticament els indrets que designen. Per exemple, en el nostre territori es detecten topònims amb *bor-* que solen ser indicatius d'un conducte estret per on pot emanar líquid sorollosament –com si estigués en ebullició

i fent bombolles– i tenen relació amb engorjats, fonts, barrancs aixaragallats on l'aigua s'ha obert camí. Així mateix, també es troben noms de lloc amb *garg-* que acostumen a tenir relació amb passos estrets (entre muntanyes, fonts) i gorges amb penya-segats o vessants amb marcades incisions erosives per on se sol escolar l'aigua a borbolls –igualment cingleres aïllades, possiblement per trasllat del concepte físic de penya retallada–, i s'intueix per a tots ells una primera i directa relació amb el soroll de l'aigua equiparable als sons guturals.

Finalment, hem de remarcar que hem detectat un darrer grup de topònims no indoeuropeus amb més o menys afinitats bascoïdes. Encara és, avui en dia, difícil de demostrar antics lligams culturals al llarg de tot el Pirineu; no obstant, arqueològicament ja s'intueixen des de temps molt reculats relacions oest-est (o est-oest) al llarg de la serralada (la troballa al jaciment de Montlleó, a la Cerdanya, d'una peça d'ornament corporal d'origen marí atlàntic obre la porta, per exemple, a un àmbit molt ampli d'interaccions i a un grau d'itinerància dels grups humans pel massís pirinenc almenys ja durant els estadis del paleolític superior); així mateix, també hi ha elements per a la sospita que antigament en el sector pirinenc oriental (incloent-hi la Cerdanya) la iberització és més tardana que a la costa catalana. Aquestes sospites serien, igualment, recolzades pels escrits que ens han arribat dels clàssics (Aviè, Esteve de Bizanci, Sil·li Itàlic, Plini) que ens transporten fins a un escenari on els ceretans, o *kerretani* (poble que potser també englobava els andosins, que s'han associat suposadament amb els antics habitants del territori d'Andorra), serien un poble diferenciats dels ibers, si més no en els seus estadis més antics i que poblaven juntament amb els vascons les valls centrals pirinenques. Tanmateix, hi ha altres indicis històrics i lingüístics de la supervivència de parles i cultures preromanes a l'Alt Pirineu fins al voltant de l'any 1000 (testimoniatge que al segle XI a l'Aran –a menys de 40 km en línia recta del Principat d'Andorra– encara hi havia vascons; deixes recognoscibles d'un substrat bascoïde en parles pirinenques com la pallaresa i la ribagorçana –amb terminacions precatalanes en -o, -e, caiguda de la *n* entre vocals, conservació de les -n finals, etc., algunes també presents en la parla andorrana–; vacil·lació accentual en alguns noms propis, inexistent en noms comuns, que també podria tenir a veure amb el substrat lingüístic preromà; desenvolupament del bisbat d'Urgell en sentit paral·lel a l'eix de la

serralada amb expansió cap a l'est –comarques del Pallars i la Ribagorça–, terres que diversos indicis històrics fan sospitar que en època tardoantiga havien experimentat una retracció de l'empremta cultural i civilitzadora deixada pels romans, etc.).

Tot i que aquests senyals ens encaminen cap a un escenari preromà proper al basc, hem de reconèixer que, a primera vista, i en termes generals, la toponímia andorrana sembla bastant opaca des de l'òptica de la lingüística basca. Amb tot, i gràcies a l'anàlisi fisiogràfica comparativa, sembla que sí que es poden localitzar en alguns casos possibles lligams que podrien ser indicatius d'un antic contínuum lingüístic eventual. En aquest sentit, en aquest treball hem detectat i analitzat casos de topònims que es postulen com a continuadors toponímics plausibles. Exemples d'això són noms de lloc com *l'Hortó*, que no presenta impediments per correlacionar-se amb el basc *lurte* (esllavissada); *Rat*, amb *harrate* (port de muntanya), o *Baser/a*, amb *baxa* (precipici). Així mateix, hi ha altres topònims, com *Andorra*, *Bixessarri*, *Arcalís* o *Anyós*, en què la lingüística basca, tot i reconèixer-ne una afinitat i/o un cert caire eusquèric, o bé no són d'interpretació evident per aquesta llengua, o bé la interpretació fisiogràfica que se'n fa ('font important', 'esllavissada', 'protuberància rocosa' o 'indret amb molta presència pètria i/o engorjat', respectivament) no en facilita una concepció directa.

D'altra banda és interessant indicar que en aquesta zona geogràfica (Andorra i l'Alt Urgell) també hem detectat una concentració de topònims que presenten anomalies o curiositats lingüístiques que fan sospitar que es tracta de deixes preromanes eventuais. Exemples d'això són casos de topònims amb terminacions amb *-vell* (*Arcavell*, *Aravell*, *Sassovell*, *Ansovell*, etc.) que no corresponen a un significat llatí *VETERE* (que en aquest àmbit territorial ha quedat fossilitzat en topònims com *Ternavedra* o *Castell-llebre*), sinó més aviat a alguna característica paisatgística de l'indret designat. De fet, d'acord amb la fisiografia d'aquests paratges s'apunta la hipòtesi que tal vegada *-vell* podria indicar 'sota de', de manera que potser podria tenir alguna mena d'equiparació amb el basc *-behere*, *-behe*, *-be*. Un altre cas de topònim curiós és *Valira* (o els quasi homòfons que trobem al llarg del Pirineu català *Baliera*, *Valiri*, *Valiris*, *Valirota*), que semblaria que ens remet al llatí *VALLIS*, *VALLEM*, però que presenta alguns escrúpols o impediments de tipus fonètic (per exemple, seria d'esperar en condicions normals que el segment *-li-* hagués evolucionat a una

consonant palatal -ll-) que fan que no s'hagi de descartar del tot que pugui respondre a alguna mena de deixa o interacció de la llengua preromana; en aquest sentit, podríem plantejar dubtes, per exemple, sobre interferències entre un terme basc *ibar*, en composició *-bar*, i el llatí *VALLEM* > *val(l)*.

Per tant, amb tot el que hem comentat fins ara podríem dir que sembla que s'intueix una mena de dos grups de topònims d'aspecte bascoide; uns de més propers, d'interpretació més fàcil i directa, i uns de més allunyats i opacs; així mateix, se'ns obren molts interrogants en la línia de saber a què pot respondre això. De fet, actualment aquesta és una qüestió a què és molt difícil de respondre; no obstant, assenyalem que potser podria donar llum pensar que alguna de les causes podria deure's a la mateixa evolució de la llengua preromana al llarg del temps (centenars o milers d'anys), de manera que potser es podria sospesar la possibilitat que la toponímia reflecteixi estadis evolutius d'aquesta llengua; i són llavors els més fàcils d'interpretar els més recents i més propers a la llengua basca actual i els més opacs els més arcaics. Així mateix, també convindria plantejar que en alguns casos això potser senzillament no és altra cosa que el resultat dels avatars del temps, de manera que uns s'han desfigurats més que els altres (ja sigui per la reproducció i/o interpretació que n'han fet els notaris de forma involuntària o intencionada –per exemple, llatinitzant els noms de lloc–, ja sigui pels mateixos idiolectes dels parlants). Amb tot, reconeixem amb sensatesa que cal ser molt cauts a l'hora d'analitzar la toponímia perquè és un camp molt relliscós, i amb el que sabem fins ara el que podem dir és que l'escenari que sembla que es desprèn d'aquest estudi és la presència d'una Andorra romanitzada tardanament on no s'hauria de descartar que la possible substitució de la llengua preromana podria haver estat directament cap al català (sense passar pel llatí) i on les deixes de la llengua preromana impregnen la llengua romanç i, fins i tot, la toponímia catalana més arcaica, ja que sovint aquesta darrera també presenta, per exemple, combinació d'arrels preromanes amb sufixos llatins o directament hibridacions.

Així mateix, encara queden moltes llacunes que esperem que amb la perseverança d'estudis toponímics interdisciplinaris, on la fisiografia tingui un pes específic important, a poc a poc s'aconseguiran anar desvelant i s'anirà coneixent una mica més el nostre apassionant món preromà. En aquest sentit, hem presentat en aquest

treball de recerca una nova proposta metodològica per a l'estudi de la toponímia que creiem vàlida i que convindria, en un futur, aplicar a altres territoris veïns d'Andorra, com ara l'Alt Urgell, la Cerdanya i el Pallars. Perquè la toponímia és l'únic que ens queda de les parles amb què s'expressaren els veïns que poblaren aquestes terres en un passat remot i, per tant, l'únic camí que ens resta per desentrellar-ne els secrets.

8. AGRAÏMENTS

“Que la mala gana amb què he cedit als constrenyiments de la necessitat em serveixi de disculpa per haver creuat els límits –invisibles, però defensats acarnissadament– de vedats privats.”

Mitxelena a *Toponímia, léxico y gramática* / *Fontes Linguae Vasconum*, núm. 9 (1971), pàg. 241.

CREIEM QUE HEM DE COMENÇAR aquest capítol amb un esment d'agraïment especial als pastors, pagesos, mestresses de casa, etc., que fan el dia a dia sobre el territori; persones senzilles, sovint anònimes, hereves d'un llegat immaterial brutal que han volgut compartir de franc amb nosaltres, a través de llargues xerrades a la muntanya, a la plaça del poble, i, fins i tot, convidant-nos a seure al sofà de casa seva. Gent que, sovint sense saber-ho, ens han donat ressenyes interessantíssimes que ens han ajudat a copsar algun tret amagat de la fisiografia del seu tros de país. Persones com, per exemple, els padrins de Durro que ens van explicar l'existència d'uns antics safareigs amb aigua calentoneta on les dones antigament anaven a fer la bugada, o la pagesa de Dòrria que també ens va confirmar la presència d'una font calenta en un prat a prop de les últimes cases del poble.

És obligat, igualment, donar les gràcies en especial a amics i companys com la Laia Creus, en Climent Miró, en Lluís Obiols, en Carlos Guàrdia..., que ens han encoratjat a aprofundir i continuar la feina iniciada en aquest treball en tant que entenen que la toponímia és una ciència que els ajuda a conèixer i comprendre millor el territori des d'una perspectiva històrica, geològica, cultural, etnolingüística, etc. També a persones que així mateix treballen amb la geografia, la geologia i la toponímia, com en Joan Becat, amb qui, conversant a Puigcerdà en la presentació del seu atlas lingüístic de la Catalunya Nord, coincidíem en molts aspectes en la importància dels noms de lloc per comprendre el territori; en Josep Espunyes, que ens confessava que la fisiografia era clau per comprendre la toponímia del seu poble; la Núria Garcia, que amb les seves explicacions ens donava idea sobre possibles arrels preromanes que també localitza al Pallars; en Jordi Dorca, que amb la seva fal·lera per recollir mots i formes de parlars comarcals ens va fer adonar d'alguna singularitat

present en algun dels nostres topònims; en Joan Ferrer, que ens ha aclarit dubtes sobre les escriptures i els abecedaris ibers de la Cerdanya; i també l'Oriol Mercadal i en Gerard Remolins, que ens han orientat i posat al dia sobre descobertes arqueològiques preromanes a la Cerdanya i a Andorra.

Així mateix, ens convé agrair moltíssims comentaris, com els d'en Joan Gispert, que ens confessava que certes etimologies que apareixen a l'*Onomasticon Cataloniae* de noms de lloc del seu poble (Cava) no s'ajusten a la realitat del terreny; o d'altres com els d'en Julià Call, que amb les seves explicacions del nom del carrer dels Xiulets ens donava arguments per continuar defensant una relació del topònim *Lòria* amb els desbordaments del riu d'Aixirivall i de Llueneres.

Igualment a d'altra gent, com la Sara Pijuan, que ens ha donat un cop de mà en aspectes tècnics i que ens han aclarit dubtes sobre el nomenclàtor oficial i la situació de topònims sobre la cartografia. També a l'Eugeni Capella, l'Elisa Villa, l'Ánchel Belmonte, en Xulio Concepción i l'Aitor Fernández, que des de la distància ens han aportat explicacions tècniques en ornitologia, exemples geològics, geomorfològics, toponímics i traduccions molt útils a l'hora de fer anàlisis fisiogràfiques comparatives.

I a familiars i tanta altra gent de les valls d'Andorra que pel carrer o a la feina ens demanaven (imaginem quan ens veien amb ulleres d'haver estat treballant fins a altes hores de la nit) com anava el treball, en especial a en Gerard Carnicé i l'Oriol Ponsa, que ens han aportat fotografies espectaculars de racons del nostre Pirineu; també a en Josep Cases, en Francesc Areny, en Pere Font, en Joan Lluís Ayala i en Sergi Riba, que ens han mostrat topònims quasi perduts, mencions antigues gairebé inèdites, models informàtics que ens han corroborat hipòtesis sobre afectacions en vessants per corrents d'arrossegalls.

Finalment, a l'Àurea per la seva paciència, col·laboració, lectura i consells; i també en especial als petits de casa, en Nofre, la Bruna i la Nàdia, que s'han passat prop de dos anys sentint topònims, dedicant els caps de setmana i les vacances a visitar pobles, valls, estanyes, muntanyes... i sentint-me fent-los les preguntes "Què veieu de curiós en aquest indret? Què us recorda? De quin color diríeu que és? Feu-me'n un dibuix...", i és que la seva senzillesa i innocència sovint han estat clau per copsar l'essència del paisatge, la transparència de la fisiografia i el possible sentit dels topònims.

9. BIBLIOGRAFIA

- D'ABADAL, R. *Els precedents antics de la història de Catalunya*. 2a ed. Barcelona: Editorial Selecta, 1984.
- AGUD, M.; TOVAR, A. *Anuario del seminario de filología vasca Julio de Urquijo (ASJU)*. 1988.
- AGUD, M.; TOVAR, A. *Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca II*. Vol. 22, núm. 2, pàg. 625-694. També disponible en línia a: www.ehu.es/ojs/index.php/ASJU/article/download/8017/7173 > .
- ALEGRÍA, W.; SANCHO, M. «Comunitat de muntanya - comunitat monàstica: Els Altimiris, un enclavament cristià a la serra del Montsec». A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran. Coll de Nargó i la Seu d'Urgell, 29 i 30 de novembre del 2013*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2015, pàg. 214-221.
- ALIAGA, S.; CAMPILLO, J. «L'assentament prehistòric de Sanavastre (Das, la Cerdanya)». *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Figueres, 20 i 21 de novembre de 1998*. 1998, pàg. 37-40.
- ALIAGA, S.; CABALLÉ, G.; SUBIRANAS, C. «Intervencions arqueològiques al castell de Llívia (campanyes 2000-2001). Darreres interpretacions». *VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Sant Joan de les Abadesses, 10 i 11 de maig de 2002*. Girona: 2002, pàg. 313-318.
- ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B. *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1926-1962.
- ALLI, J. C. *La Mancomunidad del Valle de Roncal*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 1989.
- ALLIÈRES, J. (1977), *Les Basques*, collection *Que sais-je?* Núm. 1668, 128 pàg., *Presses Universitaires de France*. 2e édition 1979; traduction espagnole 1978: *Los Vascos*, coll. *EDAF Universitaria*; 3e édition française 1986; 4e édition revue et corrigée 1992; traduction japonaise *Hakusuisha*, Tokyo, 1992; 5e édition revue et corrigée 1996.
- ALVAR, M. «Nombres de núcleos de población en el alto valle del río Aragón». *Actas de la primera reunión de toponimia pirenaica. Jaca, agosto de 1948*. Saragossa: Cursos del Instituto de Estudios Pirenaicos, 1949, pàg. 25-34.
- ALVAR, M. «Voces prerromanas en la toponimia pirenaica (arte, gaparra, karri, muga)». *Homenaje a D. Julio de Urquijo e Ybarra. Estudios relativos al País Vasco, BRASP*. San Sebastián: 1951, pàg. 7-15, 3 v.
- ALVAREZ ENPARANTZA, J. L. «Txillardegi» (1983). *Euskal Dialektologiaren Hastapenak*. Udako Euskal Unibertsitatea. 1983.

- AMELA, L. «Cn. Domicio Calvino y los cerretanos». *Hispania Antiqua* XXXV, pàg. 43-65.
- ANGLADA, M. *Arrels d'Andorra. Prehistòria d'Andorra a través dels noms de lloc*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1993, pàg. 381.
- ARBUÉS, C.; OLIVER, J. «"Topònims conquerits i documents que conquereixen". Els noms de lloc com a 'fòssil director' de la feudalització del Pirineu (el Pallars Sobirà - la Cerdanya, segles IX-X)». *Societat d'Onomàstica: butlletí interior*, 2003, núm. 93, pàg. 563-580.
- ARMENTANO, N. [et al.]. «La cova sepulcral de Montanissell (Sallent - Coll de Nargó, Alt Urgell): pràctiques funeràries singulars durant l'edat del bronze al Prepirineu». *Tribuna d'Arqueologia*, 2007, pàg. 141-167.
- ARZAMENDI, J. *Términos vascos en documentos medievales de los ss. XI-XVI*. Bilbao: 1985.
- DE AZKUE, R. M. *Diccionario vasco-español-francés*. Bilbao: 1905.
- BARAUT, C. [et al.]. «Episcopologi de l'Església d'Urgell. Segles VI-XXI». *Urgellia*, 1998-2001, núm. 14, pàg. 7-136.
- BASTARDAS, J. «El llatí de la Catalunya romana i l'origen i la formació de la llengua catalana». *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995, pàg. 39-71.
- BASCOMPTE, D. *Diplomatari de la Vall d'Andorra. Segle XVII*. Andorra: Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura, Arxiu Històric Nacional, 1997.
- BELASKO, M. *Diccionario etimológico de los nombres de los pueblos, villas y ciudades de Navarra. Apellidos navarros*. 2a ed. Pamplona: Editorial Pamiela, 1999.
- BELASKO, M. «Una visión de la Ribera de Navarra a través de su toponímia». A: JIMENO R.; LOPEZ-MUGARTZA, J. C. *Vascuence y Romance: Ebro Garona, un espacio de comunicación*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 2004, pàg. 55-78.
- Besson, M. [et al.]. *Carte géologique. France (1/50.000). Feuille Fontargente (1093)*. Orléans: BRGM, 1990.
- BEROT, M. *La vie des hommes de la montagne dans les Pyrénées racontée par la toponymie*. Editions Milans - Parc National des Pyrénées, 2001.
- BLÁZQUEZ, J. M. «Los vascos y sus vecinos en las fuentes griegas y romanas de la antigüedad». *Problemas de la prehistoria y de la etnología vascas*. Pamplona: 1966, pàg. 177-202.
- BOLÒS, J.; HURTADO, V. *Atlas del comtat d'Urgell (v788-993)*. Barcelona: Rafael Dalmau (ed.), 2006.
- BOURCIEZ, E. «Les mots espagnols comparés aux mots gascons (époque ancienne)». *Bulletin Hispanique*. 1901. Vol. 3, núm. 3, pàg. 226-233.

- ANDORRA. «Decret del 2-3-2005 pel qual s'aproven els estudis i la zonificació del territori relativa a riscos naturals geològics i geotècnics». *Butlletí Oficial del Principat d'Andorra* (2005). També disponible en línia a: <<https://www.bopa.ad/bopa/017019/Pagines/3B856.aspx>>.
- Cartografiaconsultablea: <<http://www.ideandorra.ad/geoportal/index.jsp?lang=ca>>.
- BRAMON, D. *De quan érem o no musulmans: Textos del 713 al 1010*. 2a ed. Vic: Eumo, 2000.
- CABEZA QUILES, F. *Os nomes de lugar: topónimos de Galicia: a súa orixe e o seu significado*. Vigo: Editorial Xerais, 1992, pàg. 591.
- CALVET, M. «Rythmes et vitesses d'évolution morphogénétique dans un orogène alpin. Le cas des Pyrénées orientales franco-espagnoles». Berlin-Stuttgart: *Geomorph. N.F.*, 1999, suppl. bd.118, pàg. 91-105.
- CAMPILLO, J.; MERCADAL, O. «El paper de les relacions transpirinenques en època antiga». Girona: *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 1997. Vol. 37, pàg. 875-895.
- CAMPMAJO, P. *Le site protohistorique de Llo*. Perpinyà: Centre d'Études Préhistoriques Catalanes et Université de Perpignan, 1983.
- CANTURRI, P. «Le Cedre. La vie à l'Age du Bronze». *Le domaine archéologique d'Andorre. Dossiers d'Archéologie*. Torí: 1985, núm. 96, pàg. 41-43.
- CARO, J. *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*. Madrid: Universitat de Salamanca, 1945.
- CARO, J. «Sobre la toponimia del Pirineo aragonés». *Archivo de filosofía aragonesa*. Vol. 28-29 (1981), pàg. 7-29.
- CARO, J. *Los vascones y sus vecinos*. San Sebastián: Txertoa, 1985.
- CARRERAS, C., [et al.]. «Prospecció geofísica i sondejos al fòrum de Iulia Libica». A: *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Besalú, 13 i 14 de juny de 2014. Girona: 2014, pàg. 253-260.
- Casanovas-Vilar, I. [et al.]. «Updated chronology for the Miocene hominoid radiation in Western Eurasia». A: *EUA: Proceedings of The National Academy of Sciences*, 2011. Vol. 108 (14), pàg. 5554-5559. També disponible en línia a: <<http://www.pnas.org/content/108/14/5554.full.pdf+html>>.
- CATALÁN, D. *Romance Philology* 21. 1968, pàg. 415, 424.
- CAUJET, B. [et al.]. «Les Guilleteres d'All (Isòvol): estructures hidràuliques vinculades a les estructures mineres antigues». A: *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, 15 i 16 de juny de 2012. Girona: 2012, pàg. 297-302.
- CEBALLOS, A. *Diccionario ilustrado de los nombres vernáculos de las plantas en España*. Madrid: ICONA, 1986.

- CHAMBON, P. «L'origine des sepultures collectives: le cas de Catalogne». A: *XII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Homenatge al Dr. Domènec Campillo. Pirineus i veïns al 3er mil·lenni AC. De la fi del neolític a l'edat del bronze. Entre l'Ebre i la Garona*. Puigcerdà: 2003, pàg. 179-198.
- CHEVALIER, M. «Contribution a l'étude des Pyrénées. Notes sur les terrains Néogènes des Vallées du Valira». A: *Butlletí de la Institució Catalana d'Història Natural*. 2a sèrie. Desembre de 1924. Vol. IV, núm. 9, pàg. 177-190.
- CHEVALIER, M. *Andorra*. Chambéry: Librairie Dardel, 1925, pàg. 106.
- CID, C. «Las fronteras de la lengua vasca a lo largo de la historia». *Revista de Filología Románica*, 2002, núm.19, pàg. 15-36.
- CLARIANA, P. *Mapa geològic del Noroeste de Andorra* [material cartogràfic]. Escala 1/25.000. IEA-IGME, 2007.
- COLL, P. «El mite pirinenc de les Encantades». A: *Àrnica*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2002, època III, núm. 54. També disponible en línia a: <<http://www.aneu.cat/wp-content/arnica/arnica-54.pdf>>.
- COLLIS, J. *La Edad del Hierro en Europa*. Barcelona: Labor, 1989.
- ANDORRA. *Recopilació Ordinacions, Decrets, Acords, Avisos, Lleis, Reglaments del M. I. Consell General del M. I. Govern, i jurisprudència de les M. I. Delegacions Permanents 1866 / 1988*. Andorra: Govern d'Andorra. Conselleria de Serveis Públics, 1989, vol. I.
- COPONS, R. «Memòria del mapa geomorfològic d'Andorra 1:50.000». *Mapa geològic d'Andorra 1:50.000*. Andorra la Vella: CRECIT-IEA, 2005, pàg. 51.
- COROMINES, J. *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana (DCELC)*. Madrid: Gredos, 1970.
- COROMINES, J. *Tópica Hespérica*. Gredos, 1972.
- COROMINES, J. *Onomasticon Cataloniae (OnCat)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1989-1997, vol. II-VIII.
- COROMINES, J. i PASCUAL, J. A. *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico (DECH)*. 1a ed., 5a reimpr. Madrid: Gredos, 1997.
- COROMINES, J. *Estudis de toponímia catalana (ETC)*. Barcelona: Barcino, 1965-1970, vol. 1, pàg. 279, vol. 2, pàg. 345.
- COROMINES, J. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana (DECat)*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1980-2001.
- Mapa geomorfològic d'Andorra 1:50.000*. Andorra la Vella: Crecit-IEA. DL AND.525-2005.

- DAUZAT, A. [et al.]. *Dictionnaire étymologique des noms de rivières et des montagnes en France*. París, 1978.
- DAUZAT, A.; ROSTAING, C. *Dictionnaire étymologique des noms de lieux en France*. 2a ed. París: 1983.
- DELCOR, M. «La romanisation de la Cerdagne». *Cypsela*. 1976, núm. 1, pàg. 145-154.
- Diccionario de la Real Academia de la Lengua Española (DRAE)*. 1a edició. Madrid: Real Academia Española, 1780.
- Diccionari de l'Enciclopèdia. Diccionari de la Llengua Catalana*. 3a edició. Barcelona: 1993, pàg. 2080.
- Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1969-1980.
- ELCOCK, W. D. *De quelques affinités phonétiques entre l'aragonais et le bearnais*. París: 1938.
- ELCOCK, W. D. «Place names in the valley of Tena (Aragón)». A: *Studies in Romance Philology and French Literature presented to John Orr*. Manchester: University Press, 1953, pàg. 51-81. Traducció espanyola: *Toponímia del valle de Tena. AFA XII-XIII*. 1961-1962, pàg. 299-320.
- EUBA, I. *Explotación de los recursos forestales desde el Neolítico hasta la época moderna en los valles de La Vansa-sierra del Cadí (Alt Urgell) y del Maestríu (Andorra). Análisis antracológico de estructuras altimontanas*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009.
- FENIE, B.; FENIE, J. *Toponymie gasconne*. Lucon: Editions Sud Ouest, 1992.
- FERRER, J. «L'enguai i l'escriptura ibèrica a la Cerdanya». A: *Ker*, 2010, núm. 4, pàg. 50-59.
- FERRER, J. «Los problemas de la hipótesis de la lengua ibérica como lengua vehicular». A: *Estudio de lenguas y epigrafía antigua - ELEA*, 2013, núm. 13, pàg. 115-157.
- FORTÓ, A.; VIDAL, À. «En los orígenes de Sant Julià de Lòria (Andorra). Las evidencias de ocupación durante la antigüedad tardía y la alta edad media (ss. V-XII d. C.)». A: QUIRÓS, J. A. *The archaeology in early medieval villages in Europe*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 2009, pàg. 253-262.
- FRAGO, J. A. «Toponímia de raïz Bur- en el occidente del Aragón Medio: un punto de contacto lèxic vasco-ibèric». A: *Fontes linguae vasconum*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Institución Príncipe de Viana, 1976, núm. 24, pàg. 323-332.
- FRAGO, J. A. *Toponímia del Campo de Borja. Estudio lexicológico*. Saragossa: Instituto Fernando el Católico, 1980.
- GÁLVEZ, D. «Hi hagueren megàlits a Andorra?». *Papers de recerca històrica*. 2008, núm. 5, pàg. 26-40.

- GARCÉS, I.; REYES, T. *Aeso, d'oppidum ibèric a municipium romà. Isona, Pallars Jussà*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia, 2014.
- GARCÍA, S. *El Gran Priorato de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalén (siglos XII-XIII)*. Pamplona: Institución Príncipe de Viana, 1957, 2 v.
- González, A. *Diccionario de Toponimia Actual de La Rioja*. Murcia: Universidad de Murcia, Instituto de Estudios Riojanos, 1987.
- GONZÁLEZ, F. «El topónimo Fila Ruuia y la ultracorrección de f- en documentos navarros de 1215 y 1216». *Fontes linguae vasconum*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Institución Príncipe de Viana, 1976, núm. 24.
- GONZÁLEZ, F. «La posición de Navarra en el dominio lingüístico navarro-aragonés». *Actas del Congreso de Lingüistas Aragoneses*. Saragossa, 1991, pàg. 55-68.
- GORROCHATEGUI, J. *Estudio sobre la onomástica indígena de Aquitania*. Bilbao: UPV, 1984.
- GORROCHATEGUI, J. «Situación lingüística de Navarra y alrededores en la antigüedad a partir de fuentes epigráficas». A: *Primer Congreso General de Historia de Navarra. 2. Comunicaciones*. Pamplona: Príncipe de Viana, anejo, 1987, núm. 7, pàg. 435-445.
- GORROCHATEGUI, J. «Los Pirineos entre Galia e Hispania: las lenguas». *Veleta*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco. Servicio de publicaciones, 1995, núm. 12, pàg. 181-234.
- GORROCHATEGUI, J. «Antzinateko euskararen nondik norakoak». A: *Euskalgintza XXI*. Mendeari buruz. Euskaltzaindia. Biltzarra: 2001, pàg. 361-378.
- GORROCHATEGUI, J. (2002). «Las lenguas de los Pirineos en la antigüedad». A: *Els substrats de la llengua catalana: una visió actual*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura, núm. 1, pàg. 72-101.
- GROSCLAUDE, M. *Dictionnaire toponymique des communes du Bearn*. Pau: Escola Gaston Febus, 1991.
- GUÀRDIA, J. [et al.]. «Iulia Lybica (Llívia, Cerdanya). Darreres intervencions i estat de la qüestió». *Tribuna d'Arqueologia* 1997-1998: 2000, pàg. 97-124.
- GUÀRDIA, J. [et al.]. «Enterrament d'època tardoromana d'un macaco amb "aixovar" al jaciment de les Colomines (Llívia, la Cerdanya)». *Empúries*: 2007, núm. 55, pàg. 199-227.
- GUILAINE, J.; MARTLUFF, M. *Les excavacions de la balma de la Margineda (1979-1991)*. Andorra: Govern d'Andorra. Vol. 3 (1995).
- GUILAINE, J. [et al.]. *Les excavacions de la balma de la Margineda (1979-1991)*. Andorra: Govern d'Andorra, Vol. 4 (2007).

- GUILLÉN, J. J. *Toponimia del Valle de Tena*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1981.
- HARTEVELT, J. J. A. *Geology of the upper Segre and Valira valleys Central Pyrenees, Andorra/Spain*. Leidse Geologische Mededelingen. Vol. 45 (1970), pàg. 167-236.
- DE HOZ, J. Griegos e íberos. «Testimonios epigráficos de una cooperación mercantil». *Huelva arqueológica*: 1991, núm. 13, 2, pàg. 243-272.
- DE HOZ, J. «El poblamiento antiguo de los Pirineos desde el punto de vista lingüístico». A: BERTRANPETIT, J.; VIVES, E. *Muntanyes i població. El passat dels Pirineus des d'una perspectiva multidisciplinària*. Andorra: Govern d'Andorra, 1995, pàg. 271-299.
- DE HOZ, J. «El problema de los límites de la lengua ibérica como lengua vernácula». *Acta Palaeohispánica*: 2009, núm. 9, pàg. 413-433.
- HUBSCHMID, J. *Thesaurus Praeromanicus* II. Berna: Francke, 1966, pàg. 507-508.
- IBARRETXE, I. «Análisis lingüístico de las onomatopeyas vascas». *Oihenart. Cuadernos de Lengua y Literatura*: 2012, núm. 27, pàg. 129-177.
- Atles geològic de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya, 2010, pàg. 463.
- IGLESIAS, H. *Noms de lieux et de personnes à Bayonne, Anglet et Biarritz au XVIIIe siècle*. San Sebastià: Elkarlanean, 2000.
- IRIBARREN, J. M. *Vocabulario Navarro*. Pamplona: Institución Príncipe de Navarra, 1984.
- IRIGARAY, J. «Estado actual de la onomástica botánica popular en Navarra». *Fontes linguae vasconum*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Institución Príncipe de Viana, 1975-1979, 1980, 1982 i 1983, vol. 21 a 32, 35, 36 i 39.
- IRIGOIEN, A. «Cuestiones de toponimia vasca y circumpirenaica». *En torno a la toponimia vasca y circumpirenaica*. Bilbao: Universidad de Deusto, 1986, pàg. 173-306.
- IRIGOIEN, A. *Sobre Toponimia del País Vasco Norpirenaico (Observaciones en torno a la obra Toponymie Basque de Jean-Baptiste Orpustan)*. Bilbao: Universidad de Deusto, 1990.
- JALUT, G.; TURU, V. «Le dernier cycle glaciaire-interglaciaire dans les Pyrénées: englacement, climat, végétation». A: CANÉROT, J. [et al.]. *Pyrénées d'hier et d'aujourd'hui. Pau 20-21 septembre 2008. Recueil des communications*. Biarritz: Atlantica, 2008, pàg. 145-161.
- JIMENO, J. M. Navarra: «Toponimia y Cartografía». *Toponimia oficial de Navarra*: 1991.

- JIMENO, J. M. *Nafarroako Herri Izendegia - Nomenclator Euskérico de Navarra*. Pamplona-Iruñea: Gobierno de Navarra, 1991.
- KORDOS, L. «New results of Hominoid research in the Carpathian Basin». *Acta Biologica Szegediensis*. Budapest: 2000. Vol. 44 (1-4), pàg. 71-74.
- KUHN, A. *Der Hocharagonesische Dialect*. Leipzig: 1936.
- LACASTA, G. «El Euskera en el Alto Aragón». *Cuadernos de Sección: Hizkuntza eta Literatura*. Donostia: 1994, núm. 12, pàg. 141-278.
- LAKARRA, J. A. «Etimologiae (Proto)Uasconicae LXV». *Anuario del Seminario de Filología Vasca Julio de Urquijo*. Vol. 44 (2002), pàg. 425-442.
- LAKARRA, J. A. «Protovasco, munda y otros: reconstrucción interna y tipología holística diacrónica». A: *Oihenart. Cuadernos de Lengua y Literatura*: 2006, núm. 21, pàg. 299-322.
- LAKARRA, J. A. «Temas para un prólogo: Forma canónica, tipología holística diacrónica y reconstrucción del protovasco». A: *Oihenart. Cuadernos de Lengua y Literatura*: 2008, núm. 23, pàg. 277-347.
- LAKARRA, J. A. «Aitzineuskara berreraikiaz: Zergatik ezkerra». Bilbao: *Euskera*: 2009, núm. 54, pàg. 17-98.
- LAKARRA, J. A. «Haches, diptongos y otros detalles de alguna importancia: notas sobre numerales (proto)vascos y comparación vasco-ibérica (con apéndice sobre Hiri y otro sobre bat-bi)*». *Veleia*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco. Servicio de publicaciones, 2010, núm. 27, pàg. 191-238.
- LAKARRA, J. A. «Erro monosilabikoaren teoria eta aitzineuskararen berreiketaren zenbait alderdi eta ondorio». *Fontes linguae vasconum*. Gobierno de Navarra: Institución Príncipe de Viana, 2011, núm. 113, pàg. 5-114.
- LAKARRA, J. A. «Mailegaketa eta berreraiketa euskararen historiaurrearen ikerketan». A: IGARTUA, I. *Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar*. Eusko Jaurilaritza, 2012, pàg. 17-74.
- LARRASQUET, J. *Le basque de la Basse-Soule orientale*, París: 1928.
- LEVEAU, P.; PALET, J. M. «Les Pyrénées romaines, la frontière, la ville et la montagne. L'apport de l'archéologie du paysage». *Pallas*. Presses Universitaires du Midi, 2010, núm. 82, pàg. 171-198.
- LLOPIS, N. *Mapa geológico de Andorra 1:25.000*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Instituto de Geología Económica, Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona, 1969, hoja VI.
- MALDONADO, A. L. «Las "Palabras Pirenaicas de origen prerromano" de J. Hubschmid, y su importancia para la lingüística peninsular». *Archivo de Filología Aragonesa*. Saragossa: vol. 8-9 (1956-1957).

- LLOVERA, X. «La Feixa del Moro (Juberri) i el Neolític Mig-Recent a Andorra». *Tribuna d'Arqueologia*. 1985-1986, pàg. 15-24.
- LLOVERA, X. «Els primers pobladors de les Valls d'Andorra». *Empúries*. Vol. 2 (1986-1989), núm. 48-50, pàg. 40-49.
- LLOVERA, X. [et al.]. *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant*. Andorra: Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura, 1997.
- LÓPEZ, F. J.; PONS, E. «La periodització del bronze final al ferro inicial a Catalunya». *Cypsela*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, 2008, núm. 17, pàg. 51-64.
- LOPEZ-MUGARTZA, J. K. «Erronkari eta Ansoko toponimiaz zenbait ohar». A: *Fontes Linguae Vasconum*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Institución Príncipe de Viana, 2007, núm. 105, pàg. 219-270. També disponible en línia a: <<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2360973>>
- LOPEZ-MUGARTZA, J. K. *Erronkari eta Ansoko toponimiaz*. Bilbao: Nafarroako Gobernua, 2008. (Colección Mendaur bilduma V. Tesi doctoral). També disponible en línia a: <http://www.euskaltzaindia.eus/dok/iker_jagon_tegiak/71341.pdf>
- <http://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_content&view=article&id=3723:antso-era&catid=121:berriak&Itemid=619&lang=eu>
- LOPEZ-MUGARTZA, J. K.; GUSANO, E. «As Casas d'Ansó: Oiconimia d'a Billa d'Ansó (Uesca, Aragón)». A: *Luenga & Fablas*. Osca: Consello d'a Fabla Aragonesa, 2011-2012, núm. 15-16, pàg. 51-98.
- MANGADO, X. [et al.] «Montlleó i les evidències de les ocupacions paleolítiques a Cerdanya: un abans i un després en la recerca». A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran. Coll de Nargó i la Seu d'Urgell, 29 i 30 de novembre del 2013*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2015, pàg. 88-95.
- MANGADO, X. [et al.]. «Montlleó (Prats i Sansor, Cerdanya). Balanç de 10 campanyes d'excavació». A: *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2011, pàg. 27-52.
- MATEO, M.; GÓMEZ, A. «El glaciario histórico. La Pequeña Edad del Hielo en el valle del Madriu (Andorra)». A: GÓMEZ, A.; SALVADOR, F. *Investigaciones recientes de la geomorfología española*. Barcelona; Logroño: SGEP, Vicerectorat de Recerca, Universitat de Barcelona; SEG, Geofoma, 1998, pàg. 397-406.
- MARTÍ, R.; VILADRICH, M. «Guissona, origen del Bisbat d'Urgell». *La transformació de la Frontera al segle XI*. Lleida: Universitat de Lleida, 2000, pàg. 37-66.

- MARTÍN, A. *Documentacion Medieval de Leire (siglos IX a XII)*. Pamplona: Na-farroako Foru Aldundia, Príncipe de Viana, 1983.
- MARTÍN, A. [et al.]. «Cultura material, economia i intercanvis durant el III mil·lenni aC a Catalunya». A: *XII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Homenatge al Dr. Domènec Campillo. Pirineus i veïns al 3er mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze. Entre l'Ebre i la Girona*. Puigcerdà: 2003, pàg. 295-315.
- MARTÍNEZ ARETA, M. «Hitz-konposakera euskaraz eta aitzin-euskaraz». A: *Anuario del seminario de filologia vasca Julio de Urquijo*. Vol. 37 (2003), núm. 1, pàg. 1-84.
- MARTÍNEZ ARETA, M. *El consonantismo proto-vasco* [tesi doctoral]. Biscaia: UPV/EHU, 2006-2007.
- MARTÍNEZ ARETA, M. «Sobre el consonantismo proto-vasco». *Seminario Monumenta Linguae Vasconum proiektua (2002-2008)*. Sei urte ikerketan. UPV: 2008.
- MARTÍNEZ, P. [et al.]. «Primers apunts sobre els materials dels jaciments neolítics de Juberrí (Andorra)». *3er Col·loqui d'Arqueologia d'Odèn (el Solsonès): darreres investigacions al Prepirineu lleidatà 2009-2011*. Museu Diocesà de Solsona: 2013, pàg. 47-56.
- MARTZLUFF, M. [et al.]. «Transformaciones culturales y cambios climáticos en los Pirineos catalanes entre el Tardiglaciario y el Holoceno antiguo: Aziliense y Sauveterriense en Balma de la Margineda y Balma Guilanyà». *Cuaternalario y Geomorfología*. Vol. 26, núm. 3-4, pàg. 61-78.
- MARTZLUFF, M. [et al.]. «From where came the Azilian from Andorra? An approach to the possible influences in the formation of the Epipaleolithic-Mesolithic in the inner Pyrenees». A: *xvii World UISPP Congress. Abstracts*. Burgos, 1-7 de setembre del 2014. 2014, pàg. 187.
- MEILLON, A. *Esquisse toponymique sur la vallée de Cauteerets*. Cazaux: Hautes-Pyrénées, 1908, pàg. 396.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. «Javier-Chabarrí, dos dialectos Ibéricos». *Actas de la Primera Reunión de Toponimia Pirenaica*. Zaragoza: CSIC, 1949.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. *El último reducto de los dialectes ibéricos* [document cartogràfic]. 1950.
- També disponible en línia a: <<http://www.euskaltzaindia.net/dok/plaza-berri/0050/argazkiak/0-5.jpg>>.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. *Toponimia Prerrománica Hispana*. Madrid: Editorial Gredos, 1952.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. *Orígenes del Español*. 3a ed. Madrid: Espasa-Calpe, 1986-1926.

- MERCADAL, O. «Paisatge i antropització de la plana cerdana durant la prehistòria». *XI Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Comerç i vies de comunicació 1000 aC-700 dC*. Puigcerdà: 1998, pàg. 397-407.
- MERCADAL, O.; OLESTI, O. «La Cerdanya, transformacions d'un poble i d'un paisatge pirinenc en època antiga». *II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*. Girona: 2005, pàg. 181-273.
- MEYER-LÜBKE, W. *Romanisches etymologisches Wörterbuch (REW)*. Heidelberg: C. Winter, 1911, pàg. 1130.
- MEYER-LÜBKE, W. «Els noms de lloc en el domini de la diòcesi d'Urgell». *A Butlletí de dialectologia catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1923, pàg. 1-32. També disponible en línia a: <<https://www.yumpu.com/es/document/view/16336323/boletin-de-dialectologia-espanola-continuacion-del-b-d-c/13>>
- MIRAS, Y. [et al.]. «Dynamique holocène de la végétation et occupation des Pyrénées andorranes depuis le Néolithique ancien, d'après l'analyse pollinique de la tourbière de Bosc dels Estanyons (2.180 m, Vall del Madriu, Andorre)». *Palevol*: 2007, núm. 6, pàg. 291-300.
- MIQUEL, C. [et al.]. «Coneixements hidrogeològics en el sector del con de dejecció de la Comella (Parròquia d'Andorra la Vella)». A: TURU, V. i CONSTANTE, A. (ed.). *Actas XIII Reunión Nacional del Cuaternario*. Andorra la Vella: AEQUA, 2011, pàg. 324-327.
- MITXELENA, K. «Voces vascas». *Emerita*. 1949, núm. 17.
- MITXELENA, K. «Las antiguas consonantes vascas». *SHLV*. Reed. 1957a, pàg. 166-189.
- MITXELENA, K. *Apellidos Vascos (AV)*. Sant Sebastià: Biblioteca Vascongada de Amigos del País, 1953, pàg. 158
- MITXELENA, K. *Fonética histórica vasca (FHV)*. Reed. Donostia-Sant Sebastià: Anejos de ASJU, 1961-1977, núm. 4.
- MITXELENA, K. «Toponimia, léxico y gramática». *Fontes linguae vasconum*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Institución Príncipe de Viana, 1971, núm. 9.
- MITXELENA, K. *Fonética Histórica Vasca (FHV)*. 4a ed. Sant Sebastià: Diputació Foral de Gipuzkoa, 1990.
- MITXELENA, K. «Apellidos vascos». *Obras Completas*. Vol. 9 (1953-1973).
- MITXELENA, K. *Obras Completas. VIII. Lexicografía. Historia del léxico. Etimología*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 2011.
- MITXELENA, K.; SARASOLA, I., *Orotariko euskal hiztegia = Diccionario general vasco (OEH)*. Bilbao: Euskaltzaindia, 1987-2005.

- MOLIST, M. [et al.]. «Paisatge, territori i hàbitat als vessants meridionals dels Pirineus, en el III mil·lenni». *XII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Homenatge al Dr. Domènec Campillo. Pirineus i veïns al 3er mil·lenni aC. De la fi del neolític a l'edat del bronze. Entre l'Ebre i la Garona*. Puigcerdà: 2003a, pàg. 179-198.
- MOLIST, M. [et al.]. «El neolític a Catalunya: entre la civilització de pastors i agricultors cavernícoles i els primers pagesos del pla». *Cota zero*: 2003, núm. 18, pàg. 34-53.
- MORAN, J. [et al.]. *Topònims catalans, etimologia i pronúncia*. Biblioteca Serra d'Or, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.
- MORAN, J. «L'origen de la paraula Laurèdia». *Laurèdia fa cent anys*. Comú de Sant Julià de Lòria, 2003.
- MORERA, J. [et al.]. «El Castellot de Bolvir (la Cerdanya): ocupacions ceretana, iberoromana i altmedieval. Campanyes de 2010 i 2011». *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona. Girona, 15 i 16 de juny de 2012*. Girona: 2012, pàg. 125-133.
- NÚÑEZ, L. *El Euskera arcaico. Extensión y parentescos*. Tafalla: Txalaparta, 2004. També disponible en línia a: <http://www.txalaparta.eus/documentos/libros/doc/431/el_euskera_arcaico.pdf>
- OLESTI, O. «El territori de la Cerdanya en època antiga: romanització i actualització cadastral». *Estudios de la Antigüedad*. 1993, núm. 6/7, pàg. 133-154.
- OLESTI, O.; MERCADAL, O. «La iberització del Pirineu oriental i la filiació ètnica dels ceretans». *Palaeohispánica*. 2005, núm. 5, pàg. 295-314.
- OLLER, J. [et al.]. «El Tossal de Baltarga: un nou assentament iberoceretà a la Cerdanya». *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran. Coll de Nargó i la Seu d'Urgell, 29 i 30 de novembre de 2013*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2015, pàg. 148-155.
- ORPUSTAN, J. B. *Toponymie Basque*. Bordeus: Presses Universitaires de Bordeaux, 1990.
- ORPUSTAN, J. B. *Nouvelle toponymie basque: noms des pays vallées, communes et hameaux*. Peçac: Presses Universitaires de Bordeaux, 2006.
- PALETA, J. M. [et al.]. «Formes d'ocupació d'alta muntanya a la vall de la Vansa (Serra del Cadí – Alt Urgell) i a la vall del Madriu-Perafita-Claror (Andorra): estudi diacrònic de paisatges culturals pirinencs». *Tribuna d'Arqueologia*. 2007, pàg. 229-253.
- PANTEBRE, R. *El parlar d'Andorra*. Andorra la Vella: Centre de la Cultura Catalana (ed.), 1997, pàg. 213.
- PÉREZ, A. «De la *árketúrki* prerromana a la *Vrgellum* visigoda. ¿Una continuïtat?». *Cypsela*. 1996, núm. XI, pàg. 153-160.

- PLANAS, X.; PONSÀ, A. «Noves dades sobre l'abast de la glacera del Valira d'Orient a la zona del coll d'Ordino, Principat d'Andorra». *Informe intern IEA (inèdit)*. 1998.
- PLANAS, X.; PONSÀ, À. «Etimologia de la toponímia andorrana relacionada amb riscos geològics naturals». *Llengua Nacional*. Barcelona, 2007, núm. 61, iv trimestre del 2007, pàg. 25-30.
- PLANAS, X.; PONSÀ, À. «Etimologia de la toponímia andorrana relacionada amb riscos geològics naturals». *La revista del CENMA*. Andorra la Vella, Institut d'Estudis Andorrans, 2008, núm. 1, pàg. 20-31.
- PLANAS, X. [et al.]. «El substrat preromà en la toponímia relacionada amb inestabilitats de vessant en l'àmbit geogràfic nord-oriental de la península Ibèrica i zones properes». *Fontes linguae vasconum*. Pamplona: Gobierno de Navarra. Institución Príncipe de Viana, 2008, any XL, núm. 109, pàg. 481-509.
- PLANAS, X.; PONSÀ, À. «Recull i etimologia d'hidronímia andorrana». *La revista del CENMA*. Andorra la Vella: Institut d'Estudis Andorrans, 2009, núm. 3, pàg. 26-35.
- PLANAS, X.; PONSÀ, À. «L'herència toponímica preromana en el camp de les inestabilitats de vessant al Principal d'Andorra». A: TURU, V.; CONSTANTE, A. (ed.). *XIII Reunión Nacional del Cuaternario*. Andorra la Vella: 2011, pàg. 221-225.
- PLANAS, X. i GASCÓN, C. «Eslavissades prehistòriques: evidències a partir de la toponímia preromana a la comarca de l'Alt Urgell». *Interpontos II*. La Seu d'Urgell: Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, Edicions Salòria, 2012, pàg. 251-276.
- PLANAS, X. «Toponímia en laderas inestables. El caso de los Pirineos y zonas próximas». A: ALONSO, E. [et al.] (ed.). *VIII Simposio Nacional sobre Taludes y Laderas Inestables*. Palma de Mallorca; Barcelona: CIMNE, 2013, pàg. 219-230.
- PLANAS, X. [et al.]. «La fisiografía en el estudio de topónimos prerromanos. El caso de las laderas inestables en Andorra (Pirineos Orientales) y zonas próximas». *Oihenart. Cuadernos de Lengua y Literatura*. Bilbao: 2013, núm. 28, pàg. 131-157.
- PLANAS, X; RULL, X. «La vacil·lació accentual de l'onomàstica d'Andorra i l'Alt Urgell: una romanalla del substrat basc a l'Alt Pirineu?». A: TORT, J.; MONTAGUT, M. (ed.). *Els noms de la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS 2011 sobre Ciències Onomàstiques*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2014, pàg. 3080-3088.
- PLANAS, X. [et al.]. «Breu repàs toponímic de vessants pirinencs amb inestabilitats del terreny. Perspectives de futur mitjançant anàlisi fisio-

- gràfica interdisciplinària». *L'onomàstica del Pirineu català. Actes de la III Jornada de la Societat d'Onomàstica, Esterri d'Àneu (Valls d'Àneu), 15 i 16 de juny del 2013*. Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2014, pàg. 93-106.
- PONS, E. «Catalunya a la transició de l'edat del ferro. Zona de pas, època de trasbalsaments humans i canvi cultural». *XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Homenatge a Josep Barberà i Farràs. Món ibèric als Països Catalans*. Puigcerdà: Vol. 1 (2005), pàg. 69-94.
- PONS, J. «Aportacions al coneixement d'una comarca de l'alta conca del Segre en temps romans: l'Alt Urgell». *Empúries*. Vol. 2 (1986-1989), núm. 48-50, pàg. 218-225.
- PUJAL, C. (coord.). *Atlas cartogràfic de les Valls d'Andorra, 1692-1976*. Andorra la Vella: Arxiu Històric Nacional, 1999.
- RABELLA, J. A. «Reflexions sobre el substrat preromà al Pallars i la Ribagorça». *Studia in honorem Joan Coromines, centesimi anni post eum natum gratia, a sodalibus et discipulis oblata*. Barcelona: Pagès Editors, 2007, pàg. 201-216.
- RAYMON, P. *Dictionnaire topographique du département des Basses-Pyrénées*. París: 1863, pàg. 208.
- RECTORAN, P. *Le Gascon maritime de Bayonne et du val d'Adour*. Heleta: Editions Harriet, 1996.
- RENDU, C. *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*. Perpinyà: Trabucaire, 2003.
- RICO, C. «Sur les traces d'Hannibal dans les Pyrénées: una nouvelle approche». A: *Ítaca: quaderns catalans de cultura clàssica*: 1996, núm. 9-11, pàg. 111-119.
- RICO, C. *Pyrénées romaines: essais sur un pays de frontière (III siècle av. J.-C. – IV siècle ap. J.-C.)*. Madrid: Casa de Velázquez, 1997.
- RICO, C. «L'«invention» romaine des Pyrénées, ou les étapes de la formation d'une frontière». A: CRUZ, G. [et al.]. *La invención de una geografía de la Península Ibérica*. Vol. 1 (2006). Málaga-Madrid: Diputación de Málaga / Casa de Velázquez, pàg. 199-216.
- RIERA, M. *La Llengua catalana a Andorra. Estudi dialectològic dels seus parlars rurals*. Andorra: Institut d'Estudis Andorrans (centre de Barcelona), 1992, pàg. 648.
- RODRÍGUEZ, D. «Poblamiento y patrones de asentamiento de la alta montaña en el Pirineo central durante el Holoceno antiguo y medio (11-4 ka cal BP): Un enfoque arqueológico y paleoambiental». A: *Estrat Crític*. Vol. 3 (2011), núm. 5, pàg. 120-131.

- ROHLFS, G. *Le gascon, Études de philologie pyrénéenne (LGEPH)*. Tübingen-Pau: 1937, reed. 1977.
- ROHLFS, G. «Sur une couche preromane dans la toponymie de Gascogne et de l'Espagne du Nord». *RFE*. 1952, núm. 36, pàg. 209-256.
- ROHLFS, G. «Le suffixe preroman -ue, -uy dans la toponymie aragonaise et catalane». *AFA*. 1952, núm. 4, pàg. 129-152.
- ROHLFS, G. «Una forma no investigada en la toponimia del sur de Francia y de la España septentrional (el sufijo -és, -iés)». *I Congrès International de Langue et Littérature du Midi de la France*. Munic: *Studien zur romanischen Namenkunde*, 1955, pàg. 114-256.
- ROHLFS, G. *Antroponimia e toponomastica nelle lingue neolatine: aspetti e problemi*. Tübingen: 1985.
- SALABERRI, P. *Eslaba aldeko euskararen azterketa toponimiaren bidez. Onomasticon Vasconiae*. Bilbao: Vol. 11 (1994).
- SALABERRI, P. *Nafarroa Behereko herrien izenak. Lekukotasunak eta etimologia*. Pamplona: Gobierno de Navarra, 2004.
- SALABERRI, P. «Pirinioetako euskal toponimoak: direnak eta diratekeenak». A: *Pirinioetako hizkuntzak: oraina eta lehena: Euskaltzaindiaren XVI. Biltzarra*: 2011, pàg. 1019-1048.
- SALES, J. *Arqueologia de les seus episcopals catalanes a la tardoantiguitat*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia, 2011.
- SALES, J.; SALAZAR, N. «The pre-Pyrenees of Lleida in Late Antiquity: christianisation processes of a landscape in the Tarraconensis». *Revista d'Arqueologia de Ponent*: 2013, núm. 23, pàg. 27-44.
- SANMARTÍ, J. «La conformación del mundo ibérico septentrional». *Palaeohispánica*: 2005, núm. 5, pàg. 333-358.
- SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau (ed.), 2005.
- SALVANS, M. *Andorra Romànica. Andorra Vascònica*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, pàg. 337.
- SARALEGUI, C. *El Dialecto Navarro en los Documentos del Monasterio de Irache (958-1397)*. Pamplona: Institución Príncipe de Viana, 1977.
- SCHULTEN, A. «Las referencias sobre los vascones hasta el año 810 después de J.C.». *Revista internacional de estudios vascos*. 1927, núm. 18, pàg. 225-40.
- SISTAC, R. «Algunes evidències menystingudes en la interpretació de la toponímia preromana pirinenca». *L'onomàstica del Pirineu català. Actes de la III Jornada de la Societat d'Onomàstica, Esterri d'Àneu (15 i 16 de juny de 2013)*. Valls d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu, 2014, pàg. 137-143.

- SOLÉ SABARÍS, L.; LLOPIS N. *Mapa geològic de Andorra* [document cartogràfic]. Escala 1/50.000. Institut d'Estudis Ilerdencs, 1947.
- SOLER, N. [et al.]. «El magdalenian clàssic entre el Lenguadoc occidental i Catalunya (14500-11000 BP)». *Els Pirineus i les àrees circumdants durant el tardiglacial. Mutacions i filiacions tecnoculturals, evolució paleoambiental (16000-10000 BP)*. XIV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Puigcerdà (10-12 de novembre del 2006). Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 2009, pàg. 317-348.
- TATTERSALL, I. *Los señores de la tierra. La búsqueda de nuestros orígenes humanos*. Barcelona: Pasado & Presente, 2012.
- TARRÚS, J. «El megalitismo pleno en Catalunya: de los sepulcros de corredor a los dólmenes simples, entre el IV i el III milenios cal. AC». *Munibe. Suplemento*: 2010, núm. 32, pàg. 188-211.
- TORT DONADA, J. «A propòsit de la relació entre toponímia i geografia: el principi de "significativitat territorial"». *XXIX Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Teulada: 2002, núm. 95, pàg. 675-688. ISSN 0213-4098. També disponible en línia a: <http://www.onomastica.cat/sites/onomastica.cat/files/22_tort.PDF>.
- TRALLERO, A. «Sobre el nom de Sant Julià d'Alta i els derivats de l'arrel "tur"». *XII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Sabadell: Butlletí interior de la Societat d'Onomàstica, 1987, pàg. 77-81. També disponible en línia a: http://www.onomastica.cat/sites/onomastica.cat/files/12_trallero.PDF.
- TRASK, R. L. «Historical syntax and Basque verbal morphology: Two hypotheses». A: DOUGLASS, W. A. (ed.). *Anglo-American contributions to Basque studies. Essays in honor of Jon Bilbao*. Reno: Universitat de Nevada, 1977, pàg. 203-217.
- TURU, V. «Aplicación de diferentes técnicas geofísicas y geomecánicas para el diseño de una prospección hidrogeológica de la cubeta de Andorra (Pirineo Oriental): Implicaciones paleohidrogeológicas en el contexto glacial andorrano». A: OLMO, M.; LÓPEZ, J. A. (ed.). *Actualidad de las técnicas geofísicas aplicadas en hidrogeología*. ITGE, 1999, pàg. 203-210.
- TURU, V.; PLANAS, X. «Inestabilidad de vertientes en los valles del Valira. Datos y dataciones para el Valira. Datos y dataciones para el establecimiento de una cronología, posibles causas. Andorra y Alt Urgell (Pirineos Orientales)». *VI Simposio Nacional sobre Taludes y Laderas Inestables*. València: 2005, pàg. 795-802.
- TURU, V.; PEÑA, J. L. «Las terrazas fluviales del sistema Segre-Valira (Andorra - la Seu d'Urgell - Organyà, Pirineos Orientales): relación con el glaciario y la tectónica activa». A: PÉREZ-ALBERTI, A.; LÓPEZ, J.

- (ed.). *Geomorfología y Territorio*. Santiago de Compostela: Universitat de Santiago de Compostela, 2006, núm. 171, pàg. 113-128.
- TURU, V.; PEÑA, J. L. «Ensayo de reconstrucción cuaternaria de los valles del Segre y Valira (Andorra - la Seu d'Urgell - Organyà, Pirineos Orientales): morrenas y terrazas fluviales». A: PÉREZ-ALBERTI, A.; LÓPEZ, J. (ed.). *Geomorfología y Territorio*. Santiago de Compostela: Universitat de Santiago de Compostela, 2006, núm. 171, pàg. 129-146.
- TURU, V. «El glacialisme de les valls de la Valira del Nord: evidències d'un enlaçament continuat fins a l'Holocè». A: TURU, V.; CONSTANTE, A. (ed.). «El Cuaternario en España y áreas afines, avances en 2011». *Actas de la XIII Reunión Nacional del Cuaternario (AEQUA)*, 2011, pàg. XXV-XXX.
- TURULL, A. «Una caracterización de la toponimia pirenaica catalana». A: SAGARNA, A.; LAKARRA, J. (ed.). «Pirinioetako hizkuntzak: lehena eta oraina = As luengas d'os Pirineus: passau y presén = Las lenguas deus Pirineus: passat e present = Les llengües dels Pirineus: passat i present». *Actes del XVI Congrés Internacional d'Euskaltzaindia, Pamplona, 2008*. Bilbao: Euskaltzaindia, 2011; pàg. 1073-1106.
- UBIETO, A. *Toponimia Aragonesa Medieval*. València, 1972.
- URQUIZU, P. *Gramática de la Lengua Vasca*. Madrid: UNED, 2013.
- VALLEJO, J. «Español antiguo 'rades' y un pasaje de Berceo». A: *RFE*. Vol. 28 (1944), pàg. 58-63.
- VELAZA, J. «El vasco antiguo y las lenguas vecinas según la epigrafía». A: IGARTUA, I. (ed.). *Euskara eta inguruko hizkuntzak historian zehar*. Eusko Jaurlaritz, 2012, pàg. 75-84.
- VENNEMANN, T. «Linguistic reconstruction in the context of european pre-history». *Transactions of the philological society*. Vol. 92:2 (1994), pàg. 215-284.
- VIDAL, L. M. «La tectónica y los ríos principales de Cataluña». *Boletín Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*. Vol. 11 (1900), núm. 26, pàg. 527-538.
- VIDAL, L. M. «Nota sobre la presència del "Dryopithecus" en el Miocè superior del Pirineu català». *Treballs de la Societat de Biologia*. Vol. 1 (1913), pàg. 248-256.
- VILLAR, F. *Estudios de Celtibérico y de toponimia prerromana*. Salamanca: 1995.
- VILLAR, F. «Indoeuropeos y no indoeuropeos en Cataluña y el Noreste hispano». *Els substrats de la llengua catalana: una visió actual*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002, pàg. 53-74.
- VILLARÓ, A. *Hèrcules i la Ciutat. Un passeig per la història de la Seu*. Barcelona: Caixa de Catalunya, 1995.
- VILLARÓ, A. «Excavacions d'urgència a la ciutat d'Urgell, una aproximació als seus orígens tardoromans». *XI Col·loqui internacional d'arqueologia*

- de Puigcerdà. *Comerç i vies de comunicació 1000 aC-700 dC*. Puigcerdà: 1998, pàg. 435-447.
- VILLARÓ, A. «Els orígens tardoantics de la ciutat d'Urgell». *Actes del II Congrés Internacional Història dels Pirineus, Girona (1998)*. Girona: UNED, 2004, pàg. 125-132.
- YÁÑEZ, C. «Els andosins abans dels andosins». A: *Recull de Conferències 2008, Debats de Recerca*. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2010, núm. 3, pàg. 41-52.
- YÁÑEZ, C.; LLOVERA, X. «Les primeres ocupacions». *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant*. Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura, 1997, pàg. 80-85.
- YÁÑEZ, C.; BOSCH, J. M. «El Roc d'Enclar, entre la decadència de Iulia Libica i la puixança d'Urgellum. Una reflexió sobre els efectes territorials i urbanístics de la Strata Ceretana». *XI Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà. Comerç i vies de comunicació 1000 aC-700 dC*. Puigcerdà: 1998, pàg. 345-355.
- YÁÑEZ, C. [et al.]. «La fossa de Prats (Andorra), un jaciment del bronze mitjà al Pirineu». *Revista d'Arqueologia de Ponent*: 2001-2002, núm. 11-12, pàg. 123-150.
- YÁÑEZ, C. [et al.]. «El món funerari al final del v mil·lenni a Andorra: la tomba de Segudet (Ordino)». *Cypsela*: 2002, núm. 14, pàg. 175-194.
- ZUAZU, K. *Euskalkiak. Herriaren lekukoak*. Donostia: Elkar, 2003. També disponible en línia a: <<http://www.kondaira.net/irudiak/euskalkia-keush.jpg>>.

Govern d'Andorra

Cada dia, en les nostres converses flueixen cents de topònims, alguns ben estranys. Molts els diem sense reflexionar què volen dir ni qui els va concebre. Són el llegat dels nostres avantpassats, un tresor incalculable. Cal pensar que en el context de la prehistòria molts devien descriure el paisatge i tenien un contingut semàntic. L'estudi i la comparació del paisatge –en aquest cas, andorrà i pirinenc– associat a cada un poden tenir, doncs, la clau del seu significat. I és que la toponímia és l'únic que ens queda de les parles dels veïns d'aquestes muntanyes en un passat remot i, per tant, l'únic camí per desentrellar-ne els secrets.

ISBN 978-99920-0-862-1

9 789992 008621